

Darabos Pál

HAMVAS BÉLA HALÁLÉLMÉNYEI

Hamvas Béla életútja (1897-1968)

I.

Húsz évvel halála (1968) és negyven évvel hallgatásra ítéltetése után (1948) kezdte csak megérdemelt reneszánszát élni a XX. századi magyar szellemi élet legmélyebben szántó gondolkodójának és kivételes erejű írásművészenek, Hamvas Bélának az életműve. Régi hívei mellett a fiatal értelmiség köreiből hatalmas olvasótáborot toboroztak ezekben az években kéziratok hagyatékának közkezen forgó darabjai, majd e művek sorban kiadott kötetei. Mondanivalójának elmélyült komolysága páratlanul könnyednek tűnő stílusának eleganciájával társulva mind szépirodalmi műveiben, mind pedig esszéiben a legnehezebb létkérdéseket is olyan meggyőző erővel fejt ki, ami a szellemileg igényes olvasót magával ragadja, elvarázsolja és a szerző további műveinek felkutatására, és gondolatvilágának mind teljesebb megismerésére ösztönzi.

Életművének középpontjában a lét és az élet egységének gondolatát a hagyomány, a tradíció gondolatával társító Hamvas Bélának a XX. század magyar gondolkodójának sajátos útját kellett végigjárnia ahhoz, hogy mondanivalóját a modern magyar szellemi életben példa nélkül álló kristálytípusú művekben fogalmazhassa meg. 1897-ben született lutheránus paptanár-édesapa családjában a felvidéki Eperjesen. Gondos és szeretetteljes gyermekkori nevelés után éppen az első világháború kitörésének évében, 1914-ben érettségizett a pozsonyi evangélikus líceumban. A korábban tervezett egyetemi tanulmányok megkezdése helyett azonban önkéntesként a keleti orosz, majd később az olasz frontra került, és katonai szolgálata során kétszer is megsérült. A háborús események közepette azonban hamar ráébredt arra, hogy a háború az emberiség és az egyes ember valódi kérdéseiből a különféle propaganda-szólamokkal ellentétben egyetlen egyet sem old meg, hanem éppen ellenkezőleg, az egyes ember és az egész emberiség rendezetlen kérdéseinek elmélyült válságát fejezi ki. E tapasztalat alapján merült fel benne és erősödött meg a következő évek folyamán az a gondolat, hogy ez az élet az eddig megszokott formák között nem élhető tovább, és hogy tenni kell valamit, hogy „a nagyon rossz valóság” élhető valósággá váljék. A háború utáni évektől kezdve törekvéseinek középpontjába az igazságkeresésnek ez a gondolata került, és egész életén át végigkísérte. Élete utolsó harminc évében pedig már joggal érezhette úgy, hogy a megoldás lehetőségét megtalálta.

Ugyanakkor mindig hangoztatta azt is, hogy semmi újat nem talált fel, mert mindazt, amit végiggondolt és megfogalmazott írásaiban, az megtalálható az emberiség szent-

könyveiben; ez a gondolat-együttes összefoglalóan megnevezve a hagyomány, a tradíció. A hagyomány szavának írásban fennmaradt holt betűit meglevenítő és az ő saját műveiben megtalálható többlet az a személyes állásfoglalása, ami a hagyomány időtől és helytől függetlenül érvényes mondanivalóját a modern korral, a XX. század aktuális kérdéseivel nem pusztán elméleti gondolatrendszer révén kapcsolta össze, hanem egyéni életében megvalósítani igyekezett, és ezzel elméleti és irodalmi műveit is átítatta. Éppen ez a személyes átéltség, személyes hit és tudás egysége: a meggyőződés avatja hitelessé és paradigmaticussá életművét olyan nagy nyugat-európai kortárs gondolkodók művei és törekvései mellett, és részben nyomukban, akik az övénel összehasonlíthatatlanabban kedvezőbb szellemi, társadalmi és anyagi körülmények között valóban lenyűgöző életműveket hoztak létre. Olyan tradicionálista gondolkodók neve merül itt fel, mint a francia René Guénon, a német Leopold Ziegler, az olasz Giulio Evola, vagy az angol-indiai származású Ananda K. Coomaraswamy. Hamvas Béla személyiségében az élet és az életmű végső egysége, vagyis azonossága nyilvánult meg, és elementáris hatását is ez magyarázza.

II.

A hagyomány gondolata nem azonnal és nem közvetlenül jelent meg életművében. Az „élhető élet” kérdésének megoldására a feleletet először az irodalomban kereste. 1919-ben irodalomkritikusként kezdte pályáját a pozsonyi Tavasz című folyóiratnál. A budapesti Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészkarán a magyar-német tanári szak elvégzése után (1919-1923) a trianoni Magyarország nehéz gazdasági helyzetében néhány évig újságíróként kereste meg kenyerét (1923-1926). Majd szakadatlan önképzés és számos kiadatlanul maradt irodalmi és elméleti mű megírása után a Fővárosi Könyvtárban igen szerény, de szellemi fejlődése számára mégis nyugodtabb körülményeket biztosító állásba került. Egyetemes tájékozódásra törekedett, de nem „polihisztori” hajlamból, hanem hogy a különböző diszciplínák közös bázisát megtalálja és megismerje. Az irodalmon túl a korszak vezető szellemi áramlatai kínálta megoldásokat sorra végigtanulmányozta, és jelentőségüket felmérte: a világválság irodalmát, az egzisztencializmus, az orosz vallás- és történetfilozófiát, a kultúr-morfológiát, Nietzsche filozófiáján keresztül pedig a görögséget, mint a heroisztikus európai szellemi magatartás öspéldáját.

Tanulmányai során a korabeli folyóiratok tucatjaival került kapcsolatba, és írásai olyan vezető folyóiratokban jelentek meg rendszeresen, mint a Nyugat, Napkelet, Társadalomtudomány, Athenaeum, Válasz, Esztétikai Szemle, Protestáns Szemle, Katholikus Szemle, stb. Mindkettejük szempontjából jelentős szerepe volt a klasszika-filológus Kerényi Károllyal fenntartott barátságának, ami a Sziget című évkönyv két kötetében (1935, 1936) csúcsonyosodott ki.

Szemlélete ezekben az években (1930-1944) egyszerre volt személyes, népi-nem-

zeti-közösségi és egyetemes, anélkül, hogy egyik elem a másik rovására eluralkodott volna benne. E kérdéstömeget a teljesség igényével levélformában megírt A magyar Hyperion című esszékötetében fogalmazta meg (1937); a nemzeti és az egyetemes kérdések összefüggését pedig a magyar nép sorskérdéseit kifejtő Az öt géniusz földje című tanulmányában tárta fel (1940). Az egyén, a közösség és a történelem válságának összefüggését most már egyetemes szempontból fogta fel, és a világválság értelmezését az emberiség egész történetére kiterjesztette. A világválság gondját és a válságból kivezető lehetséges szellemi magatartások kérdését összefüggő esszésorozat keretében egy „brahmani” szellemiségű kötetben, A láthatatlan történetben (1943) foglalta össze. Ez a hatalmas gondolati ívű munkája már nyitányt jelentett a hagyománnyal kapcsolatos gondolatait összefoglaló alapvető művéhez, a Scientia Sacrához (1943-1944), amely „az őskori emberiség szellemi hagyománya” alcímet viseli. A hagyománynak itt kifejtett gondolata metafizika: az emberiség isteni eredete gondolatának fenntartása és e gondolatnak nemzedékről-nemzedékre történő áthagyományozása. Ez az egyetlen lehetséges metafizika, amin kívül minden más úgynevezett metafizika csak egyéni spekulációk, kitalációk gyűjteménye. Hamvas ezt a metafizikát, ezt a hagyományt egyszerre látja mindenféle írott művel szemben támasztott alapvető kritikai elvnek, ugyanakkor pedig alapvetően megvalósítandó metafizikai létmegoldásnak is: szent tudásnak, vagyis scientia sacrának.

III.

A Scientia sacra című művét a háború utolsó éveit során, a katonai behívások közti szünetekben írta meg. Budapest ostromát pedig katonaszökevényként a budai kiscelli múzeum pincéjében élte át. Az ostrom után lázas tevékenységbe kezdett a szellemi újjáépítés érdekében. Több szellemi, irodalmi, művészeti műhellyel került kapcsolatba, és együttműködésük során megállapította, hogy immár nem a hagyomány aranykorának, az archaikus közösségnek a megalapozása a cél, hanem a teljes emberiség egységének, vagyis az „Egyház”-nak, tehát „Isten országának” a felépítése vált elodázhatatlan szükségyszerűséggé. Meggyőződésévé vált, hogy egyedül a kereszténység hirdeti a minden ember testvériségét megteremtő szeretetet, ezért tartotta elodázhatatlanul szükségesnek a „keresztény megoldást”. Metafizikai állásfoglalása során a modern művészet propagálását is vállalta, mert a művészet nélkülözhetetlen létértelmező és létmegújító szerepét hitte és vallotta. Ennek jegyében írta meg feleségével, Kemény Katalinnal közösen a Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon című úttörő jelentőségű tanulmányát (1947). Ebben az időszakban nyíltan hirdette a művész és a költő feltétlen elsőbbségét tisztánlátás tekintetében a politikussal szemben. Ezért már a kezdet kezdetén szembe került az egyre erősödő és egyre türelmetlenebb kommunista kultúrpolitika képviselőivel, és sok támadás érte hivatalos körök részéről, aminek nyomán könyvtárosi

állásától is megfosztották, 52 évesen B-listázták, nyugdíjazták, és a további publikálás lehetőségétől is megfosztották (1948-1949).

Ebben az új helyzetben, vidéki száműzetésben élve az egyén és a közösség helyzetét felmérve úgy ítélte meg, hogy az új politikai és világhelyzetben többé már nem az ember műve fontos, hanem az üdv, és önmaga megtisztítása révén a hiteles élet megvalósítása. Befelé fordulva saját üdvprogramja kialakítása során írt arról az emberről, aki ezt a hiteles létet megvalósítja (Unicornis, 1948), és megírta az ember életét megtisztító sorsfelszámolás európai módszerét, megmutatva ebben az ember életképezetének, imaginációjának döntő szerepét is (Mágia Szútra, 1950). Az ember üdvoszomjáról és üdvútjáról beszélve megállapította a modern regénynek ebben játszott rendkívül fontos szerepét; mert, mondja, ezzel a kérdéssel egyedül a regény foglalkozik, miután a tudomány az embert az üdv kérdésében elárulta és cserbenhagyta (Regényelméleti fragmentum, 1948).

Mindazon túllépve, amit az emberről, a közösségről, a történelemről, a létről és a metafizikumról elméletileg tudott és műveiben megfogalmazott, mindezt a tudást egy monumentális regény óriási tablóján meg is jelenítette. Ez a Karnevál című regénye (1948-1951), amely első megjelenése (1986) ellenére is a magyar szellemi élet részéről még igazi felfedezésre és megtermékenyítő befogadásra vár. A magyar irodalomban ez meglehetősen egyedülálló jelenség, legfeljebb a XVIII. században élő Bessenyei György nagyszabású kísérletei és Madách Imre tragédiája árul el hasonló vállalkozói kedvet. A világirodalomban is találunk hozzá hasonló egyetemes igényű párhuzamokat, többek között Dante, Cervantes, Sterne, Hölderlin, Dosztojevskij, és a XX. században Kafka, Proust, Joyce, J. C. Powys és Musil életművében.

Állásától történt megfosztása után Szentendrén töltött művekben gazdag három évet (1948-1951), majd vidéki építkezésekre szorult raktárosi munkára 1964-ig, amit egy végső, újabb „nyugdíjas” korszak követett. Ezt az életszakaszát letisztult öregkori elmélyülés és az emberi létnek megfelelő teljes értékű világnak, a lét tiszta világának megfogalmazására való törekvés jellemzi. Ekkor született kései műveit már „üdv történeti aktusnak” szánta: bennük egyrészt a modern világnak az üdvhöz vezető úttól való eltávolodását világította át, másrészt az üdvhöz vezető út meglévő tényezőiről írt. Ez a témája mind kései regényeinek (Szilveszter, 1957 – Bizonyos tekintetben, 1961 – Ugvanis, 1967), mind pedig esszéköteteteinek (Szarepta, 1951-1955 – Patmosz I-III. rész, 1959.1966 – Scientia Sacra II. rész, 1960-1963 – Öt meg nem tartott előadás, 1965). E műveink fő gondolatai a korrupszág felszámolására, a korrump ember megváltoztatásának lehetőségeire, és a korrump létállapotból kivezetni képes „hiteles ember” alakjának megmutatására irányultak. Ebben a hallatlanul kényes tevékenységben megjelölt a művészet alapvető szerepét is, amennyiben a művészet a „lét tiszta világát” képes megmutatni az ember számára. Hamvas végső szava a „lét végső bázisának”, a létegyeséget képviselő „istenembernek” a megformálásához szükséges erőt, a szeretetet, vagyis a „lét alapműveletével” cselekvő kereszténységet illeti.

Az életterve megvalósításán sűrű betegeskedései közepette is fáradhatatlanul munkálkodó, és több eltervezett mű megírásának gondolatával foglalkozó Hamvas Bélát 1968. november hetedikén szólította el a halál szeretett és bírált világából.

A Magyar Írószövetség emlékgülésén tartott előadás¹

Kedves Vendégeink, kedves Barátaim,

immár egy teljes emberöltőnyi életidő, 30 év pergett le Hamvas Béla halála, 1968 novembere óta. Egy nemzedék, nemzedéke, követve őt, eltávozott, egy újabb és az újabbak pedig megjelentek és itt élnek köreinkben. Az életkerék, a szanszára forgása szemvillanásnyit sem szünetelt, és az általa vájt úton járva ballagunk az ősök vége-láthatatlan sorát követve. Itt azonban rögtön feltehetjük a kérdést: Valóban mindenki ezen az úton, az *ősök útján* jár születésétől életén át a befejezésig, a halálig?

Biztosan tudjuk, hogy nem, mert kétféle út áll az ember előtt: az egyik az *ősök útja*, amelyiken mindennapi emberek, mi járunk; de van egy másik is, az *istenek útja*, amelyen azok az elszántak járnak, akik tudják, hogy az élet nem merő biológiai jelenség, és hogy a halál nem az élet lezárása, és a halálküszöb átlépésével éppen hogy elkezdődik a lét legfontosabb kérdéseinek elszámoltatása. Hamvas elveti a természet-tudomány mítoszát az ember állati eredetéről, a szellemnek mint az idegrendszer termékéről szóló tanításnak az érvényességét, mint szcientifizmust, amit a megzavarodott élet, a *turba* termékének tart.

Elgondolásának bázisa a létegyiség gondolata: az, hogy az élet, a túlvilág és az egyetemes lét azonos. Ezek egységének szétválasztása csak az archaikus kor után kezdődött meg. Az archaikus korban a túlvilágot az élettől, mint mondja, nem választotta el a később támadt félelmetes küszöb, a halál.

Erről a kérdéstömegről a XX. században a legtöbbit Hamvas Béla tudta, mert az egyetemes hagyományt nemcsak tanulmányozta, és annak mára szétszóródott elemeit nemcsak átfogóan integrálta és egyben közvetítette, hanem a legteljesebben át is élte, mert a halállal kapcsolatos problémák vizsgálatába „bevetette” személyes lényét is. E személyes érdekeltség érvényesítése nélkül pedig e kérdésekről csak értekezni lehet, de hitelesen megnyilatkozni nem.

Hamvas az élet és halál kérdésének megoldását az Isten–ember közti személyes kapcsolat legfontosabb feladatának tartotta, és ebből eredően mindenkivel szemben, önmagát elsősorban beleértve, legfontosabb kíváncsalmként a halálküszöb éber átlépését támasztotta. A hagyomány legnagyobb szava az *éberség*, és ennek szellemében vallotta, hogy az embert éberségből alkották, és hogy sorsa halála után a túlvilágon olyan lesz, amilyen éberséget evilágon elért. Mert, mondja, a lélek halhatat-

¹ Hamvas Béla halálának 30. évfordulója alkalmából, az 1998. nov. 12-én elhangzott előadás szövege

lansága nem a halállal kezdődik, ennek észrevételéhez azonban éberség kell. Az „éberség” itt természetesen metafizikai fogalom, ami a léleknek a „valóság”-ra való érzékenységét jelenti. Ezért mondja más helyen azt, hogy „az éberség nem tulajdonság, hanem a lét intenzitása”, és hogy az „ember a túlvilágra csak éber isteni énjét viheti”.

Ezért fontos a túlvilággal fenntartott kapcsolat, vagyis a lét két formája, az élet és a halál utáni lét közti kapcsolat, azaz a *nyílt lét* fenntartása, mert ez az erők kölcsönös áramlását biztosítja. Erre, mondja, elsősorban az élőknek van szüksége, mert a lét súlypontja odaát van. Ellenben a földi lét, az élet fontossága abban áll, hogy csak itt különböztethetők meg egymástól a dolgok az értelem, a gondolat és a kifejező nyelv révén. A földi léten túl az értelem és a belőle következő gondolat és nyelv elvész, és ott a valóság, a csoda és a káprázat megkülönböztethetetlené válik. Ezért a „túlvilág a pszichológia világa”, vagyis a képek, a mágia világa. A túlvilág csak evilágon ismerhető meg az értelem segítségével, mert, és ezt Hamvas az itt egyedül lehetséges módon, paradoxonnal fejezi ki: a léleknek a túlvilágon nincsenek gondolatai, hanem ő maga evilági gondolatainak, tetteinek, vágyainak képpé formálódott eredménye. Úgy, ahogy ezt a *halottaskönyvek* egymással egybehangzóan kifejezik: a túlvilágon a lélek előtt jó és rossz tettei szépséges illetve ijesztően rút nő, vagy az iszlámban férfi formájában megjelennek. A lélek végső alakja kristály, de ezt csak nagyon kevés éber lélek éri el. Másutt ezt még teljesebben így fogalmazza meg: „A túlvilág nem olyan értelemben vett világ, mint az anyagi természet, hanem az abszolút és univerzális szubjektum különböző fokain való realizálódása. A túlvilágon nincs más, csak személy, spirituális szubjektum, lélek: az éberség különböző fokain, – ami annyit jelent, hogy a tökéletes, kvintesszenciális lét realizálásának különböző fokain – a homályosan derengő állapottól kezdve egészen a tündöklően éber világosságig.”

Hamvas a nyílt létnek ezt a felfogását vallotta a harmincas évektől kezdve, és esszéiben erről tanúságot is tett. A hagyományban való tudatos elmélyülése után pedig egymás után mutatta fel a nyílt lét nyomait az élet jelenségei között is. Így például a virágszedés mindennapi tevékenységében meglátta, hogy a virág a nyílt lét szimbóluma, ami összeköti a két világot, a föld alatti halottakét, a lelkek és a szellem föld feletti világát. Ezért áldozatnak nevezi a virágszedést, melynek során a lélek lelket tép a lélek számára, és ebből levonja a következtetést, hogy „A virág az egyetlen kép a földön, amiben a lélek önmagára ismer”.

A létegyésnek ebbe a misztériumába a beavatás vezet be, mondja a hagyomány alapján: Minden *ős kori beavatás* azon nyugszik, hogy a beavatás lépcsőfokai megegyeznek azokkal a lépcsőkkel, amelyeket a lélek a halál után a túlvilágon megtesz. A racionalizmus segítségével, mondja, a létnek csak egészen szűk sávja érhető. A teljes lét megértéséhez a *tudatot át kell szervezni, ki kell tágítani*. Európai módszer erre nincs, ezért kölcsön kell venni (kínaiak, görögök, héberék, középkor, Egyiptom). (Az európai módszerek: *misztika, alkímia, hermetizmus* elkallódtak és hozzáférhetetlenek!). Ezek a tudattágító módszerek a *beavatások!*

A beavatások az egyre magasabb tudatállapotokhoz vezető ajtók kulcsait adják meg.

Itt felteszi azt az azonnal felmerülő kérdést is, hogy miért azonos a beavatás útja az élet során a lélek túlvilágon megtett útjával?

A választ alapvető metafizikai tétellel fejezi ki: mert nincs kétféle létezés, csak egy. Minden az Egy varázslata, a lét kétféle formájának látszata is, a májá.

A *létegyesség* e tanát a nagy keleti hagyományok mellett megtalálja az európai hagyomány letéteményeseinél is, így Eckhart mesternél, Jacob Böhménél, vagy a még későbben, a XVIII. században élt Emmanuel Swedenborgnál is. Ez utóbbival kapcsolatban írja egyik barátjának: „Ebben a könyvben az történik, hogy Swedenborg az egész létet egyetlen Egynek tekinti, és nem hajlandó a halálvonalat elválasztó határnak tekinteni. Ez megegyezik a hindu tanítással: a létegyesség helyreállítása *már itt a Földön*. Ilyesmire csak olyan ember képes, aki a kinyilatkoztatás birtokában van”.

Hamvas azonban nemcsak a hagyományos tanításokat derítette fel, hanem, ahogy korábban említettem, saját személyét is bevetette a létegyesség, az élethalál kérdésének megoldásába. A lét és élet egybelátása alapján újraértelmezi az egzisztencia fogalmát is kifogásolván, hogy az egzisztencia modern értelme pusztán élet; ettől vissza kellene térni, mondja, az eredeti kierkegaardi értelemezéshez, miszerint az egzisztencia annyit jelent, mint ténylegesen jelen lenni itt, minden pillanatban. Ebből a tételtől levonja azt a következtetést, hogy a pillanatban ekkor az örök nyílik meg; ennek értelmében a lét minden pillanatban megszerezhető itt az életben, és nem kell az őskorba sóvárogni utána, csak ma, itt ténylegesen jelen kell lenni. Mert, mint mondja, a pillanat nem idő: „Az élet egyetlen élet-halál pillanat”. Az aranykor is, mint lehetőség itt van minden pillanatban.

Az életben való tényleges jelenlét azonban nem életélvezetet jelent, hanem arra való ráébredést, megvilágosodást, hogy halhatatlanok vagyunk. Ezt írja egyik levelében, 1959-ben barátja eligazítására törekedve: „Úgy láttam, hogy a *legnagyobb nehézség ott támad, amikor az ember az »élet«-et nem tudja mélyebben megfogalmazni és beleesik abba a hibába, hogy a földet örömtanyának nézi, ahová azért jött, hogy minden cseppet kiélvezzen*. Ezt a reneszánsz óta korszerűvé lett felfogást teljesen ki kell küszöbölni. *Számolni kell azzal, hogy lényünk örök és halhatatlanságunk nem a halál után kezdődik, hanem abban a pillanatban, amikor észrevesszük, hogy halhatatlanok vagyunk*. Minden pillanatban megtörténhet, csak elég világosságunk legyen hozzá. *Amit pedig most mondtam, az nem vallás, hanem a legelemibb léttörvény, olyan biztos, mint a gravitáció*. Mérlegeld magadban azt, ami így önkéntelenül belőlem kifakadt, mint élettanulságaimnak egyik legfontosabbika. A dolog nem egyszerű, különösen nem az, hogy ezt az ember olyan szigorúsággal vegye, mint például napi kötelességét. Ennél sokkalta fontosabb és ezért még szigorúbban kell venni.”

Egzisztenciálissá, személyére közvetlenül vonatkozóvá, és aktuálissá ez a kérdés a nagy világgégés, a második világháború után vált, amikor egészen új külső életformát kellett élnie, amiről ekként vall:

„Nem kellett, mint a gazdag ifjúnak, eladni semmit. A bomba ettől a fáradságtól megkímélt. Sem elnök, sem igazgató, sem vezér, sem gazdag nem akarok lenni. Ilyen kicsiny céljaim nincsenek. Szabad koldusnak lenni, aki még azt sem tartja számon, hogy valami nagyot akar, nincs becsvágya, nem akar parancsolni és semmit sem tud jobban, mint más. Ez a *szannjászín*. Az ifjúkorban kezdődött bomlás ide ért. Nem kívánok nagy műveket teremteni, hanem magát a létezést elérni úgy, hogy ezt sugározzam arra, akinek kell. Mert attól, hogy a világot magammal húzzam, nem mondok le. *Ha feljutok, a világot magammal húzom, ez az imitatio Christi. Ebben a távlatban a halál nem túl jelentékeny.* Nem vagyok elhagyatva. A gondviselést minden pillanatban érzem. És nem hagyok el senkit.”

Felidézte ekkoriban egy élményét a harmincas évek végéről, negyvenes évek elejéről, abból az időből, amikor még mestere segítette; élménye nem a haláltól, hanem a nyom nélküli megsemmisüléstől való félelemmel függött össze: „Túlvilági éjszaka volt. Egyedül laktam a hegyoldalon. Akkor tudtam meg, hogy mi a különbség a halál és a megsemmisülés között. Egész éjjel a nihil előterében lebegtem, felhősürke és feneketlen szakadékban. Imádkoztam és könyörögtem, minden tanult és olvasott varázslatot felidéztem. Semmi sem használt és senki sem felelt. *Másnap azt kérdezték: Halálfélelmed van? Azt mondom, nem, nem a haláltól, a megsemmisüléstől félek.* Dideregtem. A Mester nagyszerűen viselkedett. Ahelyett, hogy vigasztalt volna, még nagyobbát sújtott reám. Öngyilkos lettem volna, ha ezt a kiutat meghagyta volna. De ezt is elvette. El akartam égetni műveimet, de a Mester fitymálva mondta: Ez az öngyilkosságnak csak másik faja. Nem lehetett elbűjni.”

Hamvas a hagyomány tanításai és mestere segítségével félelmeitől megszabadult, és ezért határozottan kimondhatta, hogy „Az élet nem hatvan, vagy nyolcvan év, hanem örök létezés, és nem úgy kell élni, hogy az ember a végén megsemmisül, hanem úgy, hogy ha még akarna, se tudna soha megsemmisülni.”

Ebben a szellemi és lelki meggyőződésben élve fő céljának azt tartotta, hogy Hénochhoz, a Matatronhoz hasonlóan (vagyis aki Isten után elsőként a lelkek világának helytartója), aki tudatosan lépte át a halál küszöbét, és akit ezért regénye, a *Karnevál V.* könyve túlvilágjárásában hőse egyik túlvilági vezetőjének választott, – tehát hogy Hénochhoz hasonlóan ő is éberrel léphesse át a halálküszöböt.

Az éber átlépés során átélendő élményeiből katalógust készített ekkortájt, hogy semmi lényegest el ne mulasszon:

„Ebben a percben megjelenik bennem az anyaméhben átélt legeslegesítő élettapasztalattól kezdve a halálig minden előérzet, sejtelem, ösztön, vágy, kívánság és szenvedély; megjelenik minden íz, amit valaha átéltem és minden illat, az is, amit anyán mellén éreztem, az is, amit kedvesem ajkán, amit nyáron a hegyoldalon a fenyvesben,

az is, amit a háborúban a foszló hullák között; megjelenne minden szó, amit hallottam és mondtam és olvastam, és minden mondatra és könyvre emlékeznek pontosan és világosan, minden arcra, amit láttam; megjelenne minden nő, akit megkívántam, látnám a sirályokat a tenger fölött, és a bombázott várost, a halott katonákat, és halanám Schumann a-moll koncertjét, és az esőcseppet a víz színén, a sziréna üvöltését és a déli szél suttogását éjszaka; látnám Velencét és Párizst, a fűvészkertet nyári délután, és átelném írásaim és gondolataim izgalmát, a félelmeket és a sóvár álmokat, mind egyidőben és egyszerre az egészet. *A halál világossága a létezés legrejtettebb rétegeit is áthatja.* Ebben a percben nincs titok. *Olyan fénybe lépek, amelyben koszos bűneim éppen olyan láthatók, mint hazugságaim, aljas szándékaim, állhatatlan, nyugtalan, gyenge próbálkozásaim a jóra, a tényleges jó, a buta, az értelmes, a nagy és a silány.*"

Lénye és hite túllendíti a háború befejezése és könyvtári állásából való eltávolítása után jelentkező pesszimista gondolatokon, és újra meg újra újabb megfogalmazásokra ösztönzi. A felismert elemi léttörvénynek a nevében nyújt ezekben az években biztos vígasztalást a rászorulóknak, és az ima segítő hatását hangsúlyozza több levelében is.

Az egyikben saját halálán túli sorsára is utal: „& köszönöm neked azt a megtiszteltést, hogy gyászodról értesítettél. Kérlek arra, hogy tudjad lényed mellett a magamét. Minden este imádkozom halottaimért – »adj nekik világosságodból és szeretetedből a túlvilágon és vedd őket védelmedbe, hogy a feltámadást elérjék«. Most jó Anyádat is imámba foglalom. *Minden igaz ember tudja, hogy a túlvilágiaknak a mi imánkra milyen szüksége van.* Ha családotban van ilyesmire érzékeny lélek, figyelmeztessd őt erre. Nyáron beszélgettünk arról, hogy a *halál misztériuma számomra milyen aktuális és sokszor gondolok arra, ki fog értem imádkozni*”.

Személyét foglalkoztató és magánleveleiben elküldött gondolatait ekkortájt írt műveibe is gyakran beleszővi, így a *Patmosz* kötet szubjektív beszámolójába, az *Interviewba* is, ahol a következőket mondja többek között:

„Mit ért élettudat alatt?

Amely a halhatatlanságba való belépést nem halasztja el a halál utánra, hanem itt és most kezdi meg. Számomra ez a híd, amely az őskort és a századot összeköti. Az ember örök halhatatlanságideálja. Régebben az életet feláldozták a túlvilági üdvnek. Újabbán a túlvilági üdvöt feláldozták az életnek. Ezzel az életet és az örökléteket kettészakították. Az élet megbecsülhetetlensége abban van, hogy aki tudja, annak minden pillanatban az örök nyílik meg. Erről csak a régiek tudtak. Az örökört nem kell küzdeni, azt nem kell jótettekkel megérdemelni, mert az nem jutalom. Abban a pillanatban, amikor az egyiket eldobom a másikért, mindkettőt eldobtam.”

A *Patmosz* esszéivel egyidejűleg írt *Scientia Sacra II.* részének tervezése során módszeresen ki akarta fejteni felfogását a halál kérdésével kapcsolatban a

hagyomány tanításának tükrében. Összegyűjtötte a halottaskönyveket, és többször is nekikezdett a megírásnak, amint erről barátaihoz írt leveleiből értesülünk. Először 1961-ben beszél erről, majd öt évvel később ismét megemlíti, mint amely munkával külső nehézségek miatt nagyon lassan halad.

Ahogy halad előre az időben és növekszenek személyes problémái, és amilyen mértékben távolodik e mű realizálásának lehetőségétől, annál jobban érzi személyes halálproblémáinak akuttá válását: „*A Scientia Sacra* II-ben a *halottak könyvének* megírása késik, – írja egyik levelében. – Ezen a télen akartam ezzel foglalkozni. Töménten zavar akadályozott meg. *Egyébként én is szüntelenül halálközelségben vagyok és érlelődöm a végső földi útra.*”

1967/1968 telén egészsége már nagyon megrendült, amit barátai szomorúan tapasztaltak; ez az állapota sugalmazta 70. születésnapja alkalmából írt levelét is; ez a jelentékeny személyes esemény is csak halálgondolatai megfogalmazására nyújt alkalmat: „– Küldeményedet, & – írja barátjának – *hetvenedik születésem napján* reggel kaptam meg. El tudod hinni, hogy ennek a napnak milyen jelentősége volt számomra. *Jó apámra gondoltam, halott hűgaimra, évekre és helyekre, anyámra, boldog gyermekkoromra, közben kínozott a hipochondria és egy csepp öröm sem volt bennem, hogy ilyen kort értem el aránylag ép lélekkel.*”

Ebben a helyzetben a végső következtetéseket is levonja, aminek szintén levélben adott kifejezést barátja tanácsaira reflektálva egészségi állapotával kapcsolatban: „Azokon a bajokon, – amelyekben vagyok, az ilyesmi ügysem segít. Csak az segítene, amit évek, hosszú évek óta írok, mondok, anélkül, hogy tudnék, és megtanultam volna. Ez az egyetlen, nyugalommal és békével elviselni azt, ami következik. Testi zavarokat, főképpen, nyavalyákat, amelyek együtt járnak a hetvenes korral és azokkal az adottságokkal, amelyek vannak. Vannak. Nagyon vannak. *Azt hiszem, lényemben van valami alapvető hazugság, amit eddig észrevettem, de másik hazugsággal tetéztem, azzal, hogy nem akartam észrevenni. Most a halál közeledte kényszerít rá és ez nagyon keserves.* Igyekszem arra, hogy bevalljak minden gyarlóságot, de ez kevés. Bevallani? Ha ezzel segíteni lehetne. Húgom halála februárban egyik pillanatról a másikra szembe állított vele. Régebben írtad is, hogy írjam meg mindazt, amit a halál tényéről tudok. *Nos, rengeteget olvastam és nem tudok semmit. Nagyon nagy könyvek, Upanisadok, Böhme, tanítanak, és most látom, hogy az egészen más.*”

Ez volt tehát az elmélet és az élet szembenállása, mert élete utolsó két évében sokat betegeskedett. 1968-ban kétszer is kórházi ápolásra szorult, februárban és júliusban, majd harmadszorra, november negyedikén agyvérzést szenvedve utoljára szállították kórházi intézménybe, ahonnan már nem tért vissza, mert november hetedikén ugyanott meghalt.

Halála előtt hét évvel már a *Scientia sacra* II. részének írása közben pontos lát-leletet írt önmagáról, és a meghalással kapcsolatos helyzetéről, amikor a következőket mondta:

„Az *Antikrisztusról* szóló fejezet elején megakadtam. Most hallatlan erővel tört rám az egész, és alig egy hét alatt csaknem a felét sikerült megcsinálnom, de a második fele is kész, csak idegekkel bírom, mert az írásdémon élethalálra hajt. Mindegy. Meg kell csinálnom, *mert biztos vagyok abban, hogy ezt így senki sem írja meg.* Sokszor őrjítő feszültség. Egy-két alma segít, vagy kinyitom az ablakot, és friss levegőt szívok. A bronchitis kínoz, krákogok és köpködök, fejfájásrohamok, amelyeket a következő két percben már kénytelen voltam elfelejteni. Teljesen abnormis. Ilyen művet gyümölcsösben kellene írni árnyékos diófa alatt, közben nézni a vizet és a madarakat hallgatni. *Persze az ember nem válogathatja meg még meghalásának körülményeit sem: nyáron és délutáni napfényben, cseresznyeéréskor meghalni, miután az ember a pontot letette. Kész.*”

A halottaskönyvekről, a halálról megírni tervezett művét azonban már nem készítette el, bármennyire is hajtotta az írásdémon, és hiába tudta, hogy azt úgy, ahogy ő elgondolta, senki sem írhatja meg; meghalásának körülményeit sem választhatta meg, mert nem nyáron és délutáni napfényben, cseresznyeéréskor távozott el a létnek erről a síkjáról, hanem ködös, párás, fénytelen novemberi napon, és olyankor, amikor még egyáltalán nem tette le a pontot az életmű végére. És mégis, ebben is megnyilatkozott emberi nagysága: halálával is példát mutatott a még maradónak: úgy élt, mint ahogy nagyon kevesen éltek és élnek, és az „Isteni igazságra vezérlő kalauz”-on, vagyis esszéin és regényein munkálkodva mindnyájunk számára mondta el életről és halálról gondolatait, – ugyanakkor pedig úgy halt meg, mint bármely más halandó ember, osztozva mindenki közös sorsában!

Köszönöm figyelmüket!